
ГЕОПОЛІТИКА ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ

Геополітика як феномен свідомості відповідно до певного аксіологічного ядра людини структурується рядом понять і категорій та існує у формі геополітичної свідомості.

3.1. Витоки геополітичної свідомості

Геополітична свідомість являє собою специфічну духовну реальність — особливу форму зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій. Звичайно, коли якийсь з елементів реальності — подія або процес — з погляду відповідного суб'єкта набуває геополітичного значення, то він стає фактом геополітичної свідомості згідно з геополітичною моделлю бачення світу.

Кожному суб'єкту геополітики властиве своє геополітичне світобачення, що відповідає його потребам, інтересам, цілям та цінностям, геополітичні картини світу чи геополітичні моделі. Скільки існує геополітично мислячих людей, стільки ж індивідуальних геополітичних моделей реального буття людства. Кожна нація (народ) як суб'єкт геополітики напрацьовує та з часом оновлює національну геополітичну модель. Та найхарактернішими є три найважливіші тенденції: глобалізація, інтернаціоналізація та регіоналізація, відповідно до яких окремий суб'єкт геополітики практично не має можливості втілити автономну національну геополітику без підтримки окремих груп країн. Тому національна геополітична модель світу має вбирати в себе ці тенденції та здійснювати не адаптацію

до цього світу, а преадаптацію до нього, тобто національне геополітичне світобачення має працювати на упередження, враховуючи універсальні геополітичні моделі уявлення світу: євроатлантичну, євразійську, мондіалістську тощо. Є й регіональні: західноєвропейська, ісламська, латиноамериканська та ін. Усі ці моделі — універсальні та регіональні — враховують базові фактори. Йдеться про аналіз впливу географії на політичні відносини, який припускає попереднє вивчення найважливіших механізмів, за допомогою яких люди виробляють свої геополітичні уявлення про простір. Між людиною і простором існує гнучкий діалектичний зв'язок: якщо простір сприяє формуванню характеру людини, то і її погляди, вчинки і праця змінюють простір.

Людина існує у просторі і в часі, причому ці чинники тісно взаємодіють. Освоєння простору, а потім і часу починається з раннього дитинства. Дитина бере до рук предмети, кидає їх, наштотується на меблі, падає. Так вона усвідомлює простір, його пустоти і предмети, що містяться в ньому, знайомиться з поняттями “високо” і “низько”, “твердо” і “м'яко”. Простір, який освоює і створює дитина, являє собою складний комплекс, що поступово заповнюється приємними і страшними речами, спогадами, символами. І в окремої людини, і в будь-якому співтоваристві (цивілізація, церква, нація) уявлення і поняття про простір формуються і змінюються завдяки накопиченому досвіду. Інакше, коли людина дає цьому досвіду теоретичну інтерпретацію і висловлює його в категорії “геополітика”, завдяки чому геополітика виявляє об'єктивно існуючі просторові цілісності, які мають політичний сенс для людини. Як правило, це великі простори (за світовим виміром). Тож геополітичне усвідомлення простору дає можливість визначити геополітику як політичну географію, що має справу з глобальним масштабом. У цьому полягає відмінність геополітики від географії при їх тісному взаємозв'язку. Їх пов'язує об'єкт дослідження — простір.

Простір — це об'єктивна реальність, але люди і їхні співтовариства сприймають його через свої суб'єктивні відчуття. Простір є елементом зовнішнього середовища, від якого людина не може абстрагуватися, однак впливає цей елемент по-різному в кожній конкретній ситуації.

Дійсно, як формується сприйняття простору? Як виникає геополітична свідомість? Яким чином вона змінюється? Чотири чинники мають істотне значення для пошуку відповіді на ці запитання: спосіб життя, рівень знань, техніка освоєння простору, нарешті, характер суспільно-політичних структур. У полі історичного розвитку чинники цих чотирьох категорій постійно переплітаються і безупинно впливають один на одного. Для простоти викладу питання спробуємо уявити їх у “чистому вигляді”.

3.2. Геополітичне усвідомлення простору

Геополітична свідомість людини формується також під впливом інструментів і методів, за допомогою яких вона вивчає простір крізь призму політичного мислення. У давнину кочівники, які перетинали зі своїми караванами безкраї пустелі, не вміли ні читати, ні писати, ні користуватися географічними картами. Вони не мали геополітичної свідомості. Що ж дозволяло їм з точністю знаходити шлях? Їхні знання були результатом засвоєння даних, що передавалися від покоління до покоління; ці люди вивчали пустелю, запам’ятовували орієнтири, що, напевно, назавжди втрачені сучасною людиною, вихованою у закодованому світі, де існує величезна кількість усіляких символів.

Геополітичне усвідомлення простору людиною не є ізольованим процесом. Воно тісно пов’язане з науковими дослідженнями Землі.

До Великих географічних відкриттів, початок яких датується серединою XVI ст., лише невеликі ділянки земної кулі були вивчені, вірніше, нанесені на географічні карти.

Найвідомішою і найпопулярнішою була карта, складена Ератосфеном (бл. 276–194 рр. до н. е.). Він перший визначив з великою точністю окружність земної кулі. Карта Ератосфена (220 р. до н. е.) зображувала басейн Середземного моря, Чорне море, півострів Сомалі (Африканський ріг), Аравійський півострів і Перську затоку. Ератосфен, що служив головним бібліотекарем в Александрії, використовував дані, отримані від моряків і мандрівників, а також результати астро-

номічних спостережень. Кілька століть пізніше Птолемей, александрійський астроном і географ, склав карту, дуже схожу на карту Ератосфена, яка використовувалася аж до XVI ст.

Протягом одного лише XVI ст. європейці одержали стільки інформації, що змогли нанести на карту місцезнаходження і масштаби всіх континентів.

Династії картографів у Генуї, Венеції, Флоренції і Барселоні постійно наносили на папір результати відкриттів, що здебільшого обмежувалися лінією узбережжя. Нарешті започатковано великі подорожі: Колумб вирушив до невідомих земель Заходу (1492–1498), Васко да Гама обійшов Африку та досяг берегів Індії, Магеллан і Елькано здійснили першу навколосвітню подорож (1519–1522).

1507 р., через 15 років після першого висадження Колумба на узбережжя Карибського моря, німецький картограф Мартін Валдземюллер опублікував карту світу, зазначивши існування на Заході окремої від Азії землі, названої ним Америка (на ім'я флорентійця Америго Веспуччі). 1569 р. фламандець Герард Меркатор розробив рівнокутну циліндричну проекцію (коли відстань між паралелями збільшується в міру збільшення широти) і так зобразив світ. 1570 р. вийшов друком перший всесвітній атлас (*Theatrum orbis terrarum*), складений фламандцем Ортеліусом.

Знання поверхні Землі стало важливим політичним чинником. Недарма королівська влада Англії і Франції всіляко підтримувала наукові експедиції Кука (1768–1779) і Лаперуза (1785–1788) у Тихому океані, вивчення якого тільки починалося.

Завдяки географічним відкриттям Земля все більше перетворювалася на єдиний простір, пов'язаний морськими і наземними комунікаціями, де розпалювалося суперництво європейських держав, що прагнули максимально розширити свої колоніальні володіння. Нагадаємо, що перший поділ світу (вірніше, земель у Західній півкулі) відбувся в 1493–1494 рр. між Португалією й Іспанією, що було оформлено міждержавним договором.

Згідно з цим аналізом є підстави стверджувати, що історичним ядром геополітики виступає географія, яка в основному наголошує на дослідженні взаємозв'язків між властивостями

простору та балансом (боротьбою та співробітництвом) світових силових полів.

Сучасна географія як наука накопичила стільки знань, що може виступати лідером у геополітичних дослідженнях. Ці знання виконують роль інтеграційного потенціалу геополітичної свідомості кожної епохи, кожної цивілізації. Тому цим епохам, цим цивілізаціям відповідає своя геополітична свідомість, свої геополітичні погляди на простір і своє уявлення про нього. І все завдяки історичному ядру геополітики — географії.

Антична цивілізація, а потім арабо-мусульманський світ у часи найвищого розквіту (VII–VIII ст.) мали своїх чудових географів, але їхні досягнення — унаслідок того, що вони були засновниками цілих напрямів у науці — виходили далеко за межі географії (у сучасному розумінні цього слова). Так, наприклад, грецький учений Геродот (484–425 рр. до н. е.), якого називали “батьком історії”, був також і батьком географії, і одним із засновників сучасної геополітики.

Впродовж XVII–XVIII ст. географія поступово перетворювалася на організовану, структуровану науку, її викладали у багатьох наукових центрах. Прогресу географії багато в чому сприяли наукові експедиції, а також накопичення всілякої інформації, більш вузька спеціалізація природничих наук (виділення в окремі дисципліни геології, ботаніки, агрономії тощо).

Якщо у XVIII ст. географією усе ще займалися аматори, чий допитливий розум охоплював весь спектр знань свого часу (Монтеск’є, Вольтер, Руссо, Кант), то в XIX ст. їм на зміну прийшли професіонали, які класифікували і систематизували накопичену інформацію. Це був час наукових товариств, які з’явилися в Парижі (1821), Берліні (1828), Лондоні (1830), Росії (1845), Нью-Йорку (1852). Вийшли друком наукові праці: “Коротка загальна географія” російського вченого Арсенєва (1818), “Курс всесвітньої географії”, написаний французом датського походження Конрадом Мальт-Брюном (1810–1829). Географію починають викладати в університетах. Наприкінці XIX ст. численні географічні товариства організують експедиції, публікують наукові праці, фінансують дослідження. Виходять спеціалізовані журнали: *Annales de geographie* у Парижі (з 1891 р.), *Geographical Journal* у Лондоні (з 1883 р.) та ін. Нарешті, співпраця у сфері географії стає міжнародною:

1871 р. відбувся перший Географічний конгрес в Антверпені, а 1922 р. був заснований Міжнародний географічний союз.

Соціально-політичний перебіг тієї епохи істотно вплинув на становлення географії як науки. З погляду позитивізму, панівного світогляду XIX ст., наука могла і мала пояснювати все, у тому числі й людину. К. Маркс та Ф. Енгельс (Маніфест комуністичної партії, 1848 р.), Ф. Енгельс (Роль праці у процесі перетворення мавпи в людину, 1876 р.) і Ч. Дарвін (Походження видів шляхом природного добору, 1859 р.) довели, що людину створили праця, матеріальні засоби, класова боротьба і природний відбір. Географія, що вже сформувалася в окрему дисципліну, також якоюсь мірою відбивала погляди, засновані на постійній боротьбі між расами, соціальними групами, народами й індивідами. Як і інші науки про суспільство — демографія, економіка, соціологія, психологія, — географія намагається сформулювати об'єктивні закони й установити причинно-наслідкові зв'язки між людиною і середовищем. Поступово вона стає наукою, про яку кожна порядна людина, у цьому разі буржуа, повинна мати уявлення. Географічні товариства стали каналами поширення географічних знань. Географія стає доступною для усіх верств населення. Перший сучасний атлас світу вийшов 1817 р. Завдяки залізницям і пароплавам подорожі стали доступними і приємними. З'явилася безліч путівників. Перший том знаменитої німецької бібліотеки "Baedeker" був надрукований 1839 р., перший путівник і дорожні карти Michelin з'явилися 1901 р.

Геополітична свідомість людей зазнала глибоких змін під впливом книжок, газет, малюнків, фотографій, фільмів, політичної географії та теленовін про далекі країни, їх політико-територіальний устрій, що дозволило краще пізнати Великий простір.

3.2.1. Історичне ядро геополітики і нація

У XIX ст. з утвердженням націоналізму в Європі й розвитком загальної освіти історичне ядро геополітики — географія, а також література й історія — стає найважливішим компонентом геополітичної свідомості. Належність індивіда до тієї

або іншої нації припускає вирішальний вплив на нього культури минулого і просторових реалій певної нації. Цим пояснюється величезне значення шкільних географічних карт із зображенням батьківщини, її території, її кордонів і її колоніальних володінь, якщо вони є. Напередодні Першої світової війни французькі школярі щодня бачили на географічних картах свою країну без Ельзасу і Лотарингії (ці провінції були зафарбовані чорним кольором), однак французькі прапори прикрашали Алжир, Індокитай і значні території Африки. Багатомні праці М. Карамзіна (1766–1826) про історію Російської держави дають докладне уявлення про минуле та роль простору в державній політиці.

Географи активно беруть участь у формуванні геополітичної свідомості, зокрема уявлень про простір і про відношення між людиною і простором. Цим пояснюється особливе становище, що займали німецькі географи К. Ріттер (1779–1859) і Ф. Ратцель (1844–1904), що стали новаторами у своїй сфері і творцями національних теорій геополітики. Чи можна вважати Ратцеля, автора відомої книжки “Політична географія” (1897), лише геополітиком? Він скоріше метафізик геополітики, тому що встановлює зв’язок між народом і місцем його життя в деякий вічний, позаісторичний абсолют, тоді як у дійсності закріплення тих або інших народів на певній території є результатом взаємодії багатьох чинників (міграції, вторгнень, поразок, перемог тощо).

В історії першої хвилі геополітичних узагальнень найбільш цікаві роботи Ф. Ратцеля та Х. Маккіндера. У ХХ ст. у формуванні геополітичної свідомості та геополітики особливого значення набувають праці американського географа-ліберала Ісайї Боумена, який відіграв велику роль у розробці концепції геополітичної побудови Європи і світу після Першої світової війни.

3.2.2. Суспільно-політичні структури

Геополітичне усвідомлення простору як сфери прояву могутності поширилося насамперед в урядових колах. Ще у другому році до нової ери римлянин Октавій, що став імперато-

ром Августом, подав своєму народу карту світу. Вперше була зроблена спроба змалювати весь світ, точніше ту його частину, що була відома римлянам. До неї входили тільки басейн Середземного моря, хоча римляни й підтримували зв'язки з Персією, Індією, Китаєм.

Після навали варварів і падіння Римської імперії, що спричинили згасання знань, середньовічна Європа була надто зайнята собою і надто роздрібнена, щоб прагнути відкриттів. Кожне князівство, що входить у складну систему сюзеренітету і васальної залежності, боролось за розширення або збереження своїх володінь. Подумки європейці поверталися до Середземного моря: Близький Схід і Північна Африка викликали уявлення не тільки про багатство, торгівлю, цивілізації, а й про безпосередню загрозу християнському світу від країн ісламу. Для глибоко релігійної Європи існував тільки один центр, тільки одна столиця, єдине місто, де земля поєдналася з небом, тобто Єрусалим.

Пошуки шляхів в Індію і Китай в обхід країн ісламу, що захопили перехрестя доріг між Європою, Азією й Африкою; значний прогрес у техніці мореплавання (наприклад, у другій половині XV ст. поширилась астрономічна навігація: за розташуванням зірок моряки навчилися точно визначати своє місцезнаходження) спричинилося до того, що уявлення про простір кардинально змінилися і Європа повернулася до Атлантики.

Кінець Середньовіччя і початок епохи Відродження характеризуються правлінням князів, які усвідомлювали минуле і мріяли про майбутнє. Так, наприклад, Г. Мореплавець (1394–1460), португальський принц, був романтиком, але, організовуючи експедиції для вивчення західного узбережжя Африки, пробудив географічну свідомість правителів європейських держав.

Карл V (1500–1558), король Іспанії і німецький імператор, став першим, хто мав право сказати, що сонце ніколи не сідає над його володіннями. Карл V прагнув створити всесвітню християнську монархію, а себе він бачив не тільки її охоронцем, а й представником Бога на землі (що дуже погано сприйняв Ватикан).

У XVIII ст. Семирічна війна (1756–1763), яку можна вважати першим конфліктом планетарного характеру, точилася на

багатьох театрах воєнних дій (Європа, Канада, Індія) і відбила сутичку амбіційних Англії і Франції. Хоча Англія і не була першою імперією, чиї володіння розташовувалися на кількох континентах, але вона була, безсумнівно, першою державою, що розробила свою стратегію в масштабі всієї земної кулі. Англія не тільки прагнула захопити найбільші території у світі (традиційна ціль усіх завойовників), а й установити беззаперечний контроль над морями. У цьому контексті війна — вища форма перевірки співвідношення сил, за допомогою якої держава може реалізувати свої геополітичні цілі: мати територію, що відповідає її амбіціям, розширити межі своїх володінь, щоб зміцнити свою безпеку, створити свою імперію. Але це явище обмежене в часі. Принциповим залишається питання усвідомлення картини геополітичної розбудови світу та ролі в ньому соціально-політичних сил, суспільства як соціально-політичного утворення. Слід зауважити, що першим людським суспільством було суспільство кочівників. Наприкінці ХХ ст. кочові народи все ще існують, але вони бідують і потерпають від прикордонного контролю.

Ще з доісторичних часів панування і могутність правителів ототожнювалися з контролем над визначеними територіями. Так, наприклад, єгипетські фараони панували в долині Нілу. Чим пояснити прагнення до укорінення на визначеній території, що й нині залишається одним з основних чинників політики? Сільське господарство, тобто раціональна експлуатація землі, дозволяло створювати надлишок продуктів, на основі якого створювалися політичні структури. У суспільствах, що жили під постійною загрозою голоду, відбувалася диференціація політичних функцій: підраховувати і закладати на збереження сільськогосподарські продукти, стягувати частину продукції на користь служителів культу, знаті і короля. Політичний контроль над територією переслідував дві цілі, значення яких збереглося дотепер: забезпечувати порядок усередині країни (внутрішня безпека, поліція) і захищати цей простір, його мешканців від зовнішнього ворога (зовнішня безпека, оборона). Китайська стіна, побудована і відновлена з волі імператорів, виконувала цю подвійну геополітичну функцію: захищала населення країни від набігів степових варварів і не дозволяла китайцям укриватися від сваволі влади. Цю подвійну функцію

виконує ізраїльсько-палестинська стіна, що почала розбудовуватися Ізраїлем у першій половині 2002 р. Бачимо, що практика контролю над географічним простором ще змушує державу займатися розбудовою “китайських стін” у XXI ст.

Починаючи з XV ст. держава ще більше поглибила територіальну логіку політичного мислення та геополітичної свідомості: відбулося вирівнювання статусу всіх територіальних утворень всередині країни завдяки застосуванню єдиних правил і законів, а також встановлені чіткі безупинні кордони, у рамках яких діє національний суверенітет.

Виникнення сучасної держави, що здійснює свою життєдіяльність на окремому геопросторі, яка має суверенітет, сприяло тому, що вся суша стала розглядатися людьми як єдине поле зіткнення інтересів окремих країн та їх об'єднань.

Щоб держава сприймала сама себе як єдине ціле та сприймалася так іншими суб'єктами, вона повинна зробити свій простір однорідним, уніфікованим. Цим пояснюється багатовікова боротьба центральної державної влади проти будь-яких проявів місцевих особливостей: релігійних, культурних, мовних тощо. Росія Романових з цього погляду є найбільш показовим прикладом, тому що монархія старанно ліквідувала все, що могло спричинити загрозу для царської влади.

Усі інші сучасні держави йдуть тим самим шляхом уніфікації. Однак центральна влада змушена враховувати нові обставини та резерви. Тому в окремих випадках вона йде на компроміси з національними меншинами та регіонами. Більш того, починаючи з кінця XVIII ст. (тобто з часів Французької революції) державна територія є (або має бути) місцем самовизначення нації. В епоху панування принципів самовизначення нації провінції, регіони були лише фрагментами національної території, загубленими в результаті перемог та поразок. З появою національної ідеї територія держави є священною: вона вже належить не монарху, а народу (або нації). Державний суверенітет діє в політичних кордонах державної території. Політичний кордон є одночасно зовнішньою оболонкою певної держави і лінією контакту з його сусідами. Отже, кордон виконує як зовнішні, так і внутрішні функції. Сучасні кордони встановлюються паралельно зі створенням державного механізму, здатного здійснювати суверенітет на певній території й управ-

ляти її населенням. Кордон вказує на межі здійснення суверенітету і його проявів: обіг грошей певної держави, призов на військову службу громадян, іноді сфера дії офіційної мови. Кордон виконує також символічну функцію позначення рубежів країни. Історично кордони були або нав'язані зовнішніми силами, або створювалися в результаті сутичок із сусідніми державами. Незважаючи на політичні, ідеологічні, лінгвістичні і релігійні розходження, державні кордони являють собою єдину норму універсального характеру.

Сучасне поняття кордону — лінії, що розділяє сфери дії суверенітетів, — сформувалося в результаті довгого розвитку Європи в період від Середньовіччя до XIX ст. Воно виникло разом із зміцненням соціально-політичних структур суверенних держав. У ході колонізації інших континентів європейці поширили на інший світ свою концепцію точного розмежування територій.

Протягом тисячоліть суша характеризувалася співіснуванням організованих територій з більш-менш чіткими межами і практично нічиїх зон з розмитими контурами. З експансією європейських держав цей вільний простір став покриватися кордонами, прокресленими залежно від конкретних обставин: лінії поділу між імперіями (між Іспанією і Португалією в Південній Америці, між Росією і Китаєм у Сибіру, між колоніальними державами в Африці), а також усередині самих імперій, де кордони між територіально-адміністративними утвореннями перетворилися на державні кордони після проголошення незалежності; розподіл територій унаслідок національної розбіжності, що виключала співіснування різних національних груп під одним державним дахом; у результаті війн.

Кордони потрібні тому, що кожна держава сприймає себе як суб'єкта міжнародного права, якому властивий безумовний суверенітет на своїй території. Ця істина характерна тільки для XVII ст. Сучасний світ може здійснити інтервенцію на територію суверенної держави всупереч її суверенітету, якщо ця держава буде розглядатися як загроза миру або країною, де порушуються права людини, її свобода, тобто має місце нехтування міжнародними нормами гуманітарного права. Слово національної держави в таких випадках не відіграє визначальної ролі. Нація, її воля сучасним міжнародним співтовариством

не розглядається верховним чинником. Немає колишнього імунітету у нації на свій суверенітет. Чи культ нації пов'язаний з простором?

3.3. Містика геопростору

Паралельно з культом нації в XIX ст. розповсюджується містика геопростору. Окремі народи мріють про досконалу національну територію. Так, у ході революційних війн Франція сформулювала вимогу про встановлення “природних кордонів”, тобто проведення державного кордону вздовж природних меж. На практиці здійснювалася політика анексії лівого берега Рейну. Міф про “природні кордони” відображає мрію континентальної держави про те, що вона не розташована на острові, інакше кажучи, не має територіальних кордонів, які гарантують їй абсолютну безпеку.

За всю сучасну історію найбільш вразлива в цьому питанні геополітична свідомість Німеччини. Починаючи з 1848 р. і до Другої світової війни вона дуже потерпала через розбіжність між державними кордонами та межами розселення німців. Німеччина хотіла мати достатньо простору, щоб об'єднати німців у межах однієї держави. Ця ідея з часом прийняла форму політичної та воєнної доктрини, яка після створення нацистського режиму Адольфа Гітлера стала засобом розв'язування Другої світової війни.

Отже, містика геопростору стимулює потребу в територіальних захопленнях і перетворює державні кордони на рубежі нових війн або збройних конфліктів. Свого часу це виявилось у загарбанні США значної території Мексики, у війні другої половини XX ст. між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські острови тощо. Це типово й для епохи колоніальних війн за володіння простором в Азії та Африці, які здійснювались європейськими державами особливо агресивно у другій половині XIX ст.

Ця мрія знайшла свій прояв у “холодній війні” другої половини XX ст. Зникнення соціалістичного табору зробило постсоціалістичний простір прозорим для капіталів і товарів, насамперед найбільш розвинених країн світу. Дійсно, нова

глобальна ситуація відкрила можливості вільного доступу до великих запасів сировини (нафта, газ тощо) на пострадянському просторі.

Світ як геопростір має обмежену земну територію, яка поділена між державами з різною могутністю. І ця могутність у XXI ст. більш пов'язана не з територією, а з потоками капіталів, грошей, інформації, людей. За допомогою фінансово-кредитних важелів, тобто грошей, можна ефективніше здійснювати контроль не тільки над простором окремої країни, а й усєї земної кулі. У чому ж тоді полягає роль геополітики, якщо простори з чітко визначеними кордонами не є перешкодою для міжнародних міждержавних відносин? Відповідь на це актуальне запитання сьогодення значною мірою дає геополітика морської та континентальної держав.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення поняття геополітики як феномену свідомості.
2. У чому полягає містика усвідомлення простору?
3. Яке значення мають соціально-політичні структури у формуванні геополітичної свідомості?
4. Охарактеризуйте державу як місце формування сучасної геополітичної свідомості.
5. У чому полягає зміст та сутність становлення геополітики?